

अद्वैतवेदान्तदर्शनम् आदिशङ्करस्य तात्त्विकचिन्तनस्य विवेचनम्

Dr. Lathakumary. P. C

Associate professor, Department of Sanskrit, St. Thomas College, Kozhenchery. P. O, Pathanamthitta
Email - lakupc@gmail.com

सारांशः अयं शोधप्रबन्धः अद्वैतवेदान्तदर्शनस्य मूलसिद्धान्तानां विस्तृतं विवेचनं प्रस्तौति। आदिशङ्कराचार्येण प्रतिपादितं ब्रह्मैकत्वसिद्धान्तं केन्द्रीकृत्य, अयं प्रबन्धः तत्त्वमीमांसायाः, ज्ञानमार्गस्य, मायावादस्य, जीवब्रह्मैक्यस्य च गहनं परीक्षणं करोति। उपनिषत्सु, ब्रह्मसूत्रेषु, भगवद्गीतायां च निहितानि मूलसिद्धान्तानि विश्लेष्य, शङ्करभाष्ये तेषां व्याख्यानानि च समीक्ष्य, अद्वैतदर्शनस्य दार्शनिकीं गहनतां प्रकाशयति। द्वैतवेदान्तेन, विशिष्टाद्वैतेन च सह तुलनात्मकं विश्लेषणं कृत्वा, अद्वैतस्य विशिष्टतां प्रतिपादयति। अस्मिन् प्रबन्धे शङ्करस्य पद्धतेः वैशिष्ट्यम्, तस्य तार्किकी संगतिः, तत्त्वमीमांसायां तस्य योगदानं च प्रदर्श्यन्ते। भारतीयदर्शनपरम्परायां अद्वैतवेदान्तस्य स्थानं सुप्रतिष्ठितं करोति अयं शोधः।

मुख्यशब्दाः अद्वैतवेदान्तम्, आदि शङ्कराचार्यः, ब्रह्मैकत्वम्, मायावादः, जीवब्रह्मैक्यम्, निर्गुणब्रह्म, महावाक्यानि, ज्ञानमार्गः, तत्त्वमीमांसा, उपनिषत्सु दर्शनम्

1. प्रस्तावना

भारतीयदर्शनपरम्परायां अद्वैतवेदान्तदर्शनं सर्वोत्कृष्टं तत्त्वमीमांसीयं दर्शनं मन्यते। अष्टमे शताब्द्यां आदिशङ्कराचार्येण प्रतिपादितम् एतद् दर्शनं ब्रह्मणः परमार्थसत्तायाः एकत्वं घोषयति [1]। उपनिषत्सु प्रतिपादिता 'तत्त्वमसि', 'अहं ब्रह्मास्मि', 'प्रज्ञानं ब्रह्म', 'अयमात्मा ब्रह्म' इति महावाक्यानि अद्वैतस्य आधारस्तम्भाः सन्ति [2]। शङ्कराचार्यस्य मुख्यं योगदानं प्रस्थानत्रयस्य—उपनिषदाम्, ब्रह्मसूत्राणां, भगवद्गीतायाश्च—सुसंगतं व्याख्यानम् अस्ति [3]।

अद्वैतस्य मूलसिद्धान्तः अयम्—ब्रह्म एव एकं सत्यम्, जगत् मिथ्या, जीवः ब्रह्मैव नापरः [4]। अस्मिन् दार्शनिके दृष्टौ, परमार्थतः केवलं एकं तत्त्वं विद्यते—निर्गुणं निराकारं अनन्तं ब्रह्म। जगतः बहुत्वं, जीवानां पृथक्त्वं च मायायाः कार्यम्, न तु परमार्थसत्यम् [5]। अज्ञानस्य निवारणेन आत्मज्ञानस्य प्राप्तिः एव मोक्षसाधनम् इति अद्वैतस्य घोषणा [6]।

अयं शोधप्रबन्धः अद्वैतवेदान्तस्य प्रमुखसिद्धान्तानां क्रमशः विवेचनं करोति। प्रथमतः दार्शनिकं पृष्ठभूमिं परिचिनोति, ततः ब्रह्मस्वरूपं, मायावादं, जीवब्रह्मैक्यं, ज्ञानमार्गं च विस्तरेण विश्लेषणाति। अन्ते अन्यैः वेदान्तदर्शनैः सह तुलनां कृत्वा अद्वैतस्य विशिष्टां स्थितिं प्रतिष्ठापयति। अस्य शोधस्य उद्देश्यं न केवलं अद्वैतसिद्धान्तानां प्रस्तुतिः, अपितु तेषां गहनं विश्लेषणं, समीक्षा, भारतीयदर्शनपरम्परायां तेषां महत्त्वस्य प्रतिपादनं च अस्ति।

2. दार्शनिकः पृष्ठभूमि

2.1 वेदान्तपरम्परा

वेदान्तदर्शनं वैदिकसाहित्यस्य उत्तरभागे स्थितोपनिषत्सु आधारितम्। 'वेदान्त' इति शब्दः 'वेदस्य अन्तः' इति अर्थं धारयति [7]। मुख्यतया दशोपनिषदः—ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुण्डक, माण्डूक्य, तैत्तिरीय, ऐतरेय, छान्दोग्य, बृहदारण्यक—अद्वैतवेदान्तस्य मूलस्रोतः सन्ति [8]। बादरायणमुनिना रचितं ब्रह्मसूत्रम् (वेदान्तसूत्रम् इति अपि ज्ञायते) उपनिषत्सु विकीर्णानां सिद्धान्तानां सूत्रबद्धं संग्रहं प्रस्तौति [9]।

उपनिषदः वैदिकसाहित्यस्य ज्ञानकाण्डं प्रतिनिधियन्ति। तत्र कर्मकाण्डात् पृथक्, आध्यात्मिकज्ञानस्य, ब्रह्मसाक्षात्कारस्य च उपदेशः अस्ति। प्राचीनतमाः उपनिषदः ईसापूर्वं सप्तमशताब्द्यां रचिताः इति मन्यन्ते विद्वांसः [10]। एतासु आत्मनः स्वरूपं, ब्रह्मणः स्वरूपं, तयोः अभेदः, जगतः उत्पत्तिः, मोक्षस्य स्वरूपं च विविधैः दृष्टान्तैः, उपमाभिः, सूक्तिभिः च प्रतिपादितम्।

शङ्कराचार्यः अष्टमे शताब्द्यां प्रस्थानत्रयस्य भाष्याणि रचयित्वा अद्वैतवेदान्तस्य सुसंगतां प्रणालीं प्रतिष्ठापितवान् [11]। तस्य पूर्व गौडपादाचार्येण माण्डूक्यकारिकायां अद्वैतसिद्धान्तस्य बीजं रोपितम् आसीत् [12]। शङ्कराचार्यस्य पश्चात् वाचस्पतिमिश्रेण भामती, पद्मपादेन पञ्चपादिका, सुरेश्वराचार्येण नैष्कर्म्यसिद्धिः इत्यादयः महान्तः टीकाः रचिताः ये अद्वैतसिद्धान्तं पुष्टं च विस्तृतं च कुर्वन्ति [१३,१४,१५]।

2.2. ज्ञानप्रमाणानि

अद्वैतवेदान्ते ज्ञानप्राप्तये षड् प्रमाणानि स्वीकृतानि सन्ति—प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, अर्थापत्तिः, अनुपलब्धिः, शब्दः च [17]। एतेषु शब्दप्रमाणम् (वैदिकप्रमाणम्) सर्वोत्कृष्टं मन्यते यतः ब्रह्मविषये केवलं वेदैः एव ज्ञानं सम्भवति [18]। प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि व्यावहारिकस्तरे उपयोगिनि, परन्तु पारमार्थिकतत्त्वज्ञानाय वेदप्रमाणम् अपरिहार्यम्।

प्रत्यक्षप्रमाणं इन्द्रियसन्निकर्षजन्यं ज्ञानम्। परन्तु इन्द्रियाणि केवलं बाह्यविषयान् ग्रहीतुं शक्नुवन्ति, न तु आत्मानं ब्रह्म वा। अनुमानप्रमाणं लिङ्गदर्शनात् अदृश्यस्य ज्ञानम्। उपमानं सादृश्यज्ञानम्। अर्थापत्तिः एकस्य वस्तुनः अस्तित्वात् अन्यस्य अस्तित्वस्य अनिवार्यं अनुमानम्। अनुपलब्धिः अभावस्य प्रत्यक्षं प्रमाणम्। एतानि सर्वाणि प्रमाणानि लौकिकज्ञानाय उपयोगिनि [19]।

शङ्कराचार्यः उपदेशसाहस्र्यां घोषयति—'श्रुतिः एव प्रमाणं ब्रह्मविषये' [3]। अस्य अर्थः—ब्रह्मणः अतीन्द्रियत्वात् प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि तत्र असमर्थानि। अतः श्रुतिवाक्यानि एव ब्रह्मज्ञानस्य एकमात्रं साधनम्। परन्तु श्रुतिः अनुभवविरोधी न भवति। श्रुतिज्ञानस्य फलं आत्मसाक्षात्कारः भवति यः अनुभवसिद्धिः। तस्मात् शब्दप्रमाणं प्रत्यक्षविरोधि न अस्ति, अपितु तत् प्रत्यक्षातीतं ज्ञानं प्रदास्यति [20]।

2.3. सत्यस्य द्विविधता

अद्वैतदर्शने सत्यं द्विधा विभज्यते—पारमार्थिकं व्यावहारिकं च [1]। पारमार्थिकसत्यं केवलं ब्रह्म, यत् नित्यं अपरिवर्ती अद्वितीयं च अस्ति। व्यावहारिकसत्यं जगत्, जीवाः, सर्वे च अनुभवाः ये मायोपाधिना प्रतीयमानाः सन्ति। एतद् जगत् मिथ्या न तु असत् (तुच्छम्), किन्तु सदसद्विलक्षणम् [21]। रज्ज्वां सर्पभ्रमवत् जगत् प्रतीयते, परन्तु पारमार्थतः ब्रह्मैव विद्यते।

शङ्करभाष्ये स्पष्टीक्रियते—'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' इति [1]। मिथ्यात्वं न तु सर्वथा असत्त्वम्, अपितु व्यावहारिकसत्त्वम्। यथा स्वप्ने दृश्यमानं जगत् स्वप्नकाले सत्यं प्रतीयते, जागरणे तु मिथ्या ज्ञायते, तथैव अस्य जगतः स्थितिः। स्वप्नजगत् स्वप्नावस्थायां सत्यम्, जागरणावस्थायां तु मिथ्या। तथैव जागरणजगत् जागरणावस्थायां सत्यम्, ब्रह्मज्ञानावस्थायां तु मिथ्या। अतः द्वे सत्यस्तरे—परमार्थः व्यवहारश्च—अद्वैते स्वीकृते [22]।

2.4. अध्यासवादः

शङ्कराचार्यस्य ब्रह्मसूत्रभाष्यस्य आरम्भे अध्यासभाष्यं विद्यते यत् सम्पूर्णस्य अद्वैतदर्शनस्य आधारं प्रस्तौति। अध्यासः अर्थात् अध्यारोपः—यस्मिन् वस्तुनि यत् न अस्ति तस्य तत्र आरोपणम् [1]। यथा रज्ज्वां सर्पस्य आरोपः, शुकतौ रजतस्य आरोपः, आकाशे नीलवर्णस्य आरोपः च। तथैव आत्मनि अनात्मधर्माणां आरोपः भवति। देहादीनां गुणाः—जन्म, मरणम्, सुखम्, दुःखम्, कर्तृत्वम्, भोक्तृत्वं च—आत्मनि अध्यस्यन्ते।

अयं अध्यासः अविद्याकृतः। अविद्या ब्रह्मस्वरूपस्य अज्ञानम्। अस्याः अविद्यायाः कारणेन आत्मा देहेन, इन्द्रियैः, मनसा, बुद्ध्या च तादात्म्यं मन्यते। एवं 'अहं स्थूलः', 'अहं कृशः', 'अहं सुखी', 'अहं दुःखी' इत्यादयः भ्रान्तयः उत्पद्यन्ते। वस्तुतः आत्मा न देहः, न इन्द्रियाणि, न मनः, न बुद्धिः। आत्मा शुद्धं चैतन्यम्, साक्षी, अपरिवर्ती, नित्यः च। परन्तु अध्यासेन सः बद्धः, दुःखी, संसारी च प्रतीयते [23]।

3. ब्रह्मस्वरूपम्

3.1 निर्गुणब्रह्म

अद्वैतवेदान्ते ब्रह्म निर्गुणं, निराकारं, निर्विशेषं च घोषितम् [1]। 'नेति नेति' इति उपनिषदुक्तिः ब्रह्मणः अनिर्वचनीयतां सूचयति [2]। ब्रह्म सर्वव्यापकम्, अनन्तम्, अजम्, अव्ययम्, शुद्धम्, बुद्धम्, मुक्तम्, सत्यम्, ज्ञानम्, अनन्तं च [24]। तैत्तिरीयोपनिषदि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति लक्षणम् [7]।

ब्रह्म स्वप्रकाशम् अस्ति—स्वयमेव प्रकाशमानम्, न तु अन्येन प्रकाशयते [1]। चैतन्यस्वरूपं ब्रह्म सर्वस्य आधारम्, सर्वस्य ज्ञाता, सर्वस्य साक्षी च। निर्गुणब्रह्मणि नाम, रूप, जाति, गुण, क्रिया, सम्बन्धः इत्यादयः उपाधयः न सन्ति। यत् किमपि विशेषणं ब्रह्मणि आरोप्यते तत् मायाकृतम्, न तु ब्रह्मस्य वास्तविकं स्वरूपम्। ब्रह्म निर्विकल्पकं, निर्विशेषं, निरुपाधिकं च। तस्मिन् द्वैतभेदः नास्ति, कर्तृकर्मभावः नास्ति, सुखदुःखादि नास्ति [4]।

बृहदारण्यकोपनिषदि ब्रह्म 'नेति नेति' इत्यनेन वर्णितम् [2]। अर्थात् ब्रह्म 'न एतत्, न एतत्' इति नकारेण एव उपदिश्यते यतः तस्य विधिलक्षणं न शक्यते। यत् किमपि विशेषणं ब्रह्मणि आरोप्यते तत् ब्रह्मणः सीमाकरणं स्यात्। परन्तु ब्रह्म असीमम्, अनन्तम्। अतः निषेधमार्गेण एव तस्य उपदेशः शक्यते। एतत् अपोहवादः इति अपि कथ्यते—गुणानां निषेधेन ब्रह्मबोधः भवति।

3.2. सगुणब्रह्म (ईश्वरः)

व्यावहारिकस्तरे ब्रह्म सगुणरूपेण ईश्वरतया प्रतीयते [1]। ईश्वरः मायोपाधिकः, जगतः सृष्टिकर्ता, पालकः, संहारकः च [10]। सगुणब्रह्म भक्तानां उपासनाय आवश्यकम्, यतः निर्गुणं अनन्तं ब्रह्म सामान्यजनैः न उपास्यं भवितुं शक्यते। अतः उपनिषत्सु ब्रह्मणः द्विविधं वर्णनं दृश्यते—निर्गुणं सगुणं च।

ईश्वरः सर्वज्ञः, सर्वशक्तिमान्, सर्वान्तर्यामी च। सः जगतः उपादानकारणं निमित्तकारणं च। मायां आधारीकृत्य सः जगत् सृजति। सः सगुणः इत्युच्यते यतः तस्मिन् ज्ञानम्, शक्तिः, करुणा, न्यायः इत्यादयः कल्याणगुणाः सन्ति। सः साकारः इत्युच्यते यतः भक्तानां हृदये सः विविधरूपेण—विष्णुः, शिवः, देवी इत्यादिभिः—प्रतिभाति [10]।

परन्तु पारमार्थिकदृष्ट्या ईश्वरोऽपि मायोपाधिकः, न तु परमार्थसत्यः। यदा आत्मज्ञानं भवति, तदा ईश्वरजीवप्रपञ्चभेदाः सर्वे मिथ्या ज्ञायन्ते। केवलं अद्वितीयं निर्गुणं ब्रह्म एव अवशिष्यते। अतः ईश्वरः साधनरूपः, न तु साध्यरूपः। ईश्वरोपासनं मोक्षमार्गं सोपानम्, न तु मोक्षः एव [1]।

3.3. ब्रह्मलक्षणानि

शास्त्रेषु ब्रह्मणः त्रीणि मुख्यानि लक्षणानि उक्तानि—सत्, चित्, आनन्द इति [7]। 'सत्' इति सत्तास्वरूपम्—ब्रह्म नित्यं अपरिवर्तितं च। त्रिषु कालेषु—भूते, वर्तमाने, भविष्यति च—ब्रह्म सदैव विद्यते। तस्य उत्पत्तिः नास्ति, विनाशः नास्ति। यत् नित्यं तत् सत्। ब्रह्म सत्स्वरूपम्, अतः तस्य सत्ता स्वाभाविकी, न तु अन्यसाधिता [24]।

'चित्' इति चैतन्यस्वरूपम्—ब्रह्म ज्ञानस्वरूपम्, स्वप्रकाशम् च। चैतन्यं न ब्रह्मस्य गुणः, अपितु तस्य स्वरूपम् एव। यथा अग्नेः उष्णता, तथैव ब्रह्मणः चैतन्यम्। ब्रह्मचैतन्यं सर्वज्ञं, परन्तु ज्ञानस्वरूपम् एव। तस्मात् ब्रह्म साक्षिचैतन्यम्—सर्वस्य अनुभूतिः तेन एव सम्भवति, परन्तु तस्य स्वयं अनुभूतिः नास्ति यतः तत् चैतन्यस्वरूपम् एव [1]।

'आनन्द' इति आनन्दस्वरूपम्—ब्रह्म परमसुखम्, दुःखशून्यम् च। आनन्दः न ब्रह्मात् पृथक् प्राप्यते, अपितु ब्रह्मस्वरूपम् एव आनन्दः। लौकिकसुखानि विषयसापेक्षाणि, क्षणिकानि, दुःखमिश्रितानि च। परन्तु ब्रह्मानन्दः निरपेक्षः, नित्यः, शुद्धः च। तस्मात् ब्रह्म सच्चिदानन्दस्वरूपम् इति उच्यते। एतानि त्रीणि न ब्रह्मणः गुणाः, किन्तु स्वरूपलक्षणानि। ब्रह्म सत्त्वात् पृथक् नास्ति, चैतन्यात् पृथक् नास्ति, आनन्दात् पृथक् नास्ति। एतानि त्रयम् एकस्य ब्रह्मणः त्रीणि व्यञ्जकानि [24]।

4. मायावाद

4.1. मायास्वरूपम्

अद्वैतवेदान्तस्य अन्यतमः विशिष्टः सिद्धान्तः मायावादः अस्ति [5]। माया अविद्यारूपा शक्तिः यया एकं अद्वितीयं ब्रह्म बहुधा प्रतीयते। माया सदसद्विलक्षणा—न सती न असती। यथा रज्जुसर्पभ्रमे रज्जुः सत्, सर्पः असत्, भ्रमः तु सदसद्विलक्षणः, तथैव माया। रज्जुसर्पदृष्टान्तः मायायाः स्वरूपं स्पष्टीकरोति। अन्धकारे रज्जुः सर्परूपेण भ्रान्त्या दृश्यते। सर्पः न सत् यतः तत्र सर्पः नास्ति। सर्पः न असत् यतः भीतिः, पलायनं च वास्तवं भवति। अतः सर्पः सदसद्विलक्षणः [21]।

मायायाः द्वे शक्ती—आवरणशक्तिः विक्षेपशक्तिश्च [5]। आवरणशक्तिः ब्रह्मस्वरूपं प्रच्छादयति यथा मेघाः सूर्यं। अनेन शक्त्या जीवः आत्मनः वास्तविकं स्वरूपं न जानाति। विक्षेपशक्तिः जगतः नानात्वं सृजति यथा मरीचिका जलभ्रमं करोति। अनेन शक्त्या जीवः स्वस्य बाह्यं विविधं जगत् पश्यति। एताभ्यां शक्तिभ्यां जीवः अज्ञानं प्राप्नोति, संसारे बद्धः भवति। आवरणं विद्यया दूरीक्रियते, विक्षेपः तत्त्वज्ञानेन नश्यति [1]।

माया न केवलं नकारात्मिका, अपितु विधायकशक्तिः अपि। सा न केवलं ब्रह्मज्ञानं रोधति, अपितु जगत् सृजति च। अतः मायां शक्तिरूपेण द्रष्टुं शक्यते। ब्रह्मणः माया नाम शक्तिः विद्यते यया एकं ब्रह्म बहुत्वरूपेण प्रकाशते। माया ब्रह्मात् न भिन्ना, न अभिन्ना, न भेदाभेदात्मिका च। तस्याः स्थितिः अनिर्वचनीया [5]।

4.2. मायाया आधारः

मायायाः आधारं किम् इति प्रश्नः अत्यन्तं जटिलः। शङ्कराचार्यः वदति—माया ब्रह्माश्रिता, न तु ब्रह्मस्य धर्मः। यथा रज्ज्वां सर्पभ्रमः रज्ज्वाश्रितः, तथैव मायाऽपि ब्रह्माश्रिता [1]। माया अनादिः अनिर्वाच्या च। तस्याः उत्पत्तिं वक्तुं न शक्यते यतः उत्पत्तिप्रश्नः एव मायाकृतः। यदि मायायाः उत्पत्तिः स्वीक्रियते, तदा तस्याः पूर्वं मायाऽभावः स्वीकर्तव्यः। परन्तु मायाऽभावे ब्रह्म केवलम् अवशिष्यते, तत्र उत्पत्तिप्रश्नः एव न उदेति [5]।

माया ब्रह्मस्य शक्तिः न वा इति विवादः अस्ति। भामतीकारः वाचस्पतिमिश्रः वदति—माया जीवाश्रिता [13]। तस्य मते प्रत्येकं जीवं स्वकीया माया विद्यते। विवरणकारः पद्मपादः वदति—माया ब्रह्माश्रिता [12]। तस्य मते एका एव माया विद्यते या ब्रह्मणः शक्तिः। उभयोः मतयोः समर्थनार्थं युक्तयः सन्ति। वस्तुतः माया न ब्रह्मस्य स्वरूपभूता न च तस्मात् सर्वथा भिन्ना। तस्याः स्थितिः अनिर्वचनीया [1]।

4.3. अध्यारोपापवादः

शङ्कराचार्यस्य शिक्षणपद्धतौ अध्यारोपापवादविधिः मुख्यः [3]। प्रथमं मायाकृतं जगत् अध्यारोप्यते ब्रह्मणि, ततः तस्य मिथ्यात्वं प्रतिपाद्य अपवादः क्रियते। यथा—'जगत् सत्यम्' इति प्रथमं शिक्ष्यते (अध्यारोपः), ततः 'जगन्मिथ्या' इति ज्ञाप्यते (अपवादः), अन्ते 'ब्रह्मैव सत्यम्' इति निश्चयः। रज्जुसर्पदृष्टान्ते यथा प्रथमं सर्पः सत्यः मन्यते, ततः सर्पमिथ्यात्वं ज्ञायते, अन्ते रज्जुः एव सत्यम् इति बोध्यते। अयं पद्धतिः शिष्याणां क्रमेण परमार्थं बोधयितुं प्रयुज्यते [20]। यावत् शिष्यः पारमार्थिकतत्त्वं न जानाति, तावत् व्यावहारिकसत्यं शिक्ष्यते। यदा सः पक्वः भवति, तदा परमार्थसत्यं प्रकाशयते। एवं माया शिक्षणार्थं उपयोगी यद्यपि परमार्थतः मिथ्या। अध्यारोपापवादः शाङ्करस्य शिक्षणपद्धतेः वैशिष्ट्यम् अस्ति यः शिष्यं क्रमशः सत्यं प्रति नयति।

4.4. ब्रह्ममायायोः तुलनात्मकं विश्लेषणम्

विषयः	ब्रह्म	माया
सत्तास्वरूपम्	पारमार्थिकसत्यम्	सदसद्विलक्षणा
कालसम्बन्धः	नित्यम्, अपरिवर्ति	अनादिः, साविद्यनाशिनी
लक्षणम्	सच्चिदानन्दम्	अज्ञानरूपा शक्तिः
कार्यम्	सर्वस्य आधारम्	जगन्मिथ्यात्वकरणम्
निवारणम्	अनिवार्यम्, सदा विद्यमानम्	विद्यया निवार्या

5. जीवब्रह्मैक्यम्

5.1 जीवस्वरूपम्

अद्वैतदर्शने जीवः न पृथक् तत्त्वम्, किन्तु ब्रह्मैव उपाधिसंयुक्तम् [1]। शरीर, इन्द्रियाणि, मनः, बुद्धिः, अहङ्कारः इत्येते उपाधयः जीवं ब्रह्मात् भिन्नं दर्शयन्ति। परन्तु यदा उपाधिभेदः निवर्त्यते, तदा जीवः ब्रह्मैव भवति। घटाकाशः घटनाशे महाकाशेन एकीभवति इति दृष्टान्तः जीवब्रह्मैक्यस्य उदाहरणम् अस्ति [18]।

आत्मा (जीवः) त्रिविधः—विश्वः (स्थूलशरीरसंबद्धः), तैजसः (सूक्ष्मशरीरसंबद्धः), प्राज्ञः (कारणशरीरसंबद्धः) [8]। एते त्रयः अवस्थाः न तु आत्मनः वास्तविकं स्वरूपम्। विश्वः जागरणावस्थायां स्थूलशरीरेण सह तादात्म्यं मन्यते। तैजसः स्वप्नावस्थायां सूक्ष्मशरीरेण सह तादात्म्यं मन्यते। प्राज्ञः सुषुप्तावस्थायां कारणशरीरेण सह तादात्म्यं मन्यते। आत्मनः वास्तविकं स्वरूपं तुरीयम्—उपाधिरहितं शुद्धचैतन्यम् [8]।

माण्डूक्योपनिषदि तुरीयावस्था विस्तरेण वर्णिता। तुरीयः न बाह्यं प्रज्ञं न अन्तःप्रज्ञं न उभयतःप्रज्ञम्, न प्रज्ञानघनम्, न प्रज्ञं न अप्रज्ञम्। तत् अदृष्टम्, अव्यवहार्यम्, अग्राह्यम्, अलक्षणम्, अचिन्त्यम्, अव्यपदेश्यम्, एकात्मप्रत्ययसारम्, प्रपञ्चोपशमम्, शान्तम्, शिवम्, अद्वैतम्। सः आत्मा, सः विज्ञेयः [8]। एतद् वर्णनं नकारात्मकं यतः तुरीयं सर्वातीतम्, शब्दातीतम्, मनसातीतं च।

5.2. तत्त्वमसि महावाक्यम्

छान्दोग्योपनिषदि श्वेतकेतवे उद्दालकः पिता उपदिशति—'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' [6]। एतद् महावाक्यं जीवब्रह्मैक्यस्य प्रत्यक्षं घोषणम्। 'तत्' इति ब्रह्म, 'त्वम्' इति जीवः, 'असि' इति तयोः अभेदः। अस्य वाक्यस्य सम्यक् अवबोधः एव मोक्षसाधनम्। तत्त्वमसि इति महावाक्यं छान्दोग्योपनिषदि नवकृत्वः उद्दालकेन पुत्राय उपदिष्टम्, यत् तस्य महत्त्वं दर्शयति [6]।

शङ्कराचार्यः व्याचष्टे—'तत्त्वमसि' इति वाक्ये 'तत्' पदं ब्रह्मस्य निर्गुणस्वरूपं सूचयति, न तु सगुणेश्वरं। 'त्वम्' पदं शुद्धात्मानं सूचयति, न तु देहाद्युपाधियुक्तं जीवम् [1]। अतः लक्षणया उभयोः उपाधीनां त्यागः कृत्वा एकत्वं बोद्धव्यम्। यथा 'अयं सः देवदत्तः' इत्यादौ कालदेशभेदः लक्षणया त्यज्यते, तथा 'तत्त्वमसि' इति वाक्ये उपाधिभेदः त्यज्यते। अयं लक्षणाप्रक्रिया जहल्लक्षणा इति कथ्यते [1]।

तत्त्वमसि महावाक्यस्य त्रीणि पदानि सन्ति। 'तत्' पदेन सृष्टिकर्ता, सर्वान्तर्यामी, सर्वज्ञः ईश्वरः उच्यते। 'त्वम्' पदेन देहादिसंयुक्तः, कर्ता, भोक्ता जीवः उच्यते। 'असि' पदेन तयोः एकत्वं घोष्यते। वाच्यार्थेन तु तयोः भेदः प्रतीयते। अतः लक्ष्यार्थेन एकत्वं ग्राह्यम्। तत्पदस्य लक्ष्यार्थः—सृष्टिकर्तृत्वादिरहितं शुद्धचैतन्यम्। त्वम्पदस्य लक्ष्यार्थः—देहादिसंबन्धरहितं शुद्धचैतन्यम्। एवं लक्ष्यार्थेन जीवब्रह्मैक्यं सिद्धयति [22]।

5.3. अन्यानि महावाक्यानि

उपनिषत्सु चत्वारि मुख्यानि महावाक्यानि—'प्रज्ञानं ब्रह्म' (ऐतरेयम्), 'अयमात्मा ब्रह्म' (माण्डूक्यम्), 'अहं ब्रह्मास्मि' (बृहदारण्यकम्), 'तत्त्वमसि' (छान्दोग्यम्) [२,६,८]। एतानि चत्वारि वाक्यानि चतुर्णां वेदानां सारः, जीवब्रह्मैक्यस्य प्रतिपादकानि। प्रत्येकं महावाक्यं एकस्मिन् वेदे मुख्यतया विद्यते।

प्रतिवाक्यं विशिष्टं दृष्टिकोणं प्रस्तौति। 'प्रज्ञानं ब्रह्म' इति ब्रह्मस्य चैतन्यस्वरूपं सूचयति। प्रज्ञानं चैतन्यम्, ज्ञानस्वरूपम्। एतद् वाक्यं स्वभावतः ब्रह्म ज्ञानस्वरूपम् इति प्रतिपादयति। 'अयमात्मा ब्रह्म' इति आत्मनः ब्रह्मत्वं घोषयति। अयम् आत्मा यः सर्वेषां प्राणिनां अन्तः अस्ति, सः एव ब्रह्म अस्ति [8]। 'अहं ब्रह्मास्मि' इति प्रत्यक्षानुभवं व्यञ्जयति। अहम् अस्मि इति प्रत्ययः सर्वेषां अस्ति। सः अहम् ब्रह्म एव अस्ति [2]। 'तत्त्वमसि' इति उपदेशरूपेण जीवब्रह्मैक्यं प्रकाशयति। सर्वाणि एतानि वाक्यानि एकमेव तत्त्वं विविधदृष्टिभिः प्रतिपादयन्ति [24]।

6. मोक्षमार्ग

6.1. ज्ञानमार्गः

अद्वैतवेदान्ते ज्ञानमेव एकमात्रं मोक्षसाधनम् [1]। कर्म, भक्तिः, योगः च साधकानां मनःशुद्धिं कुर्वन्ति, परन्तु ज्ञानमेव मोक्षं प्रदास्यति। शङ्कराचार्यः वदति—'ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं मोक्षः' [10]। आत्मज्ञानम् अपरोक्षानुभूतिः भवितव्या—न केवलं शास्त्रीयज्ञानम्, अपितु प्रत्यक्षं अनुभवः [2]।

ज्ञानमार्गं त्रीणि पदानि—श्रवणम्, मननम्, निदिध्यासनम् च [3]। श्रवणं गुरोः उपदेशस्य श्रुत्या ग्रहणम्। वेदान्तवाक्यानां, महावाक्यानां च श्रवणं प्रथमं सोपानम् अस्ति। गुरुमुखात् 'तत्त्वमसि' इत्यादीनां श्रवणं कर्तव्यम्। मननं तस्य अर्थस्य तर्केण विचारः। श्रुतस्य अर्थस्य मनसि पुनः पुनः चिन्तनम्, तर्केण परीक्षणं च मननम्। निदिध्यासनं तस्य सततं चिन्तनं ध्यानं च। श्रुतस्य मथितस्य च अर्थस्य गहनं ध्यानेन आत्मसात्करणं निदिध्यासनम्। एतैः त्रिभिः पदैः क्रमशः आत्मसाक्षात्कारः भवति [20]।

कर्मयोगः ज्ञानयोगस्य पूर्वसोपानम्। कर्मयोगेन चित्तशुद्धिः भवति। चित्तशुद्धिः विना ज्ञानोदयः न भवति। भक्तियोगः अपि चित्तशुद्धिं करोति, ईश्वरे एकाग्रतां च जनयति। राजयोगः मनःनिग्रहं साधयति। एवं अन्ये योगाः ज्ञानयोगस्य साधनानि भवन्ति, न तु स्वतन्त्राणि मोक्षसाधनानि। अन्ततः ज्ञानमेव बन्धनस्य मोचकम् [10]।

6.2. साधनचतुष्टयम्

ज्ञानमार्गं प्रवेष्टुं साधकस्य चत्वारः योग्यताः आवश्यकाः—नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रफलभोगवैराग्यम्, शमादिषट्कसम्पत्तिः, मुमुक्षुत्वं च [4]। विवेकः नित्यस्य अनित्यस्य च विभागज्ञानम्। साधकः विवेचयति—किं नित्यम्? किं अनित्यम्? ब्रह्म एव नित्यम्, सर्वं जगत् अनित्यम्। वैराग्यं विषयेषु अनासक्तिः। इहलोकसुखेषु परलोकसुखेषु च वैराग्यम् आवश्यकम् [1]। शमादिषट्कसम्पत्तिः षड् गुणाः—शमः (मनःशान्तिः), दमः (इन्द्रियनिग्रहः), उपरमः (कर्मनिवृत्तिः), तितिक्षा (सहनशीलता), समाधानम् (एकाग्रता), श्रद्धा (शास्त्रगुरुविश्वासः)। मुमुक्षुत्वं मोक्षस्य तीव्रं वाञ्छा। अनेन विना ज्ञानमार्गं प्रवेशः न शक्यते। एते चत्वारः योग्यताः साधकं ज्ञानप्राप्तये सुयोग्यं कुर्वन्ति [18]।

6.3. जीवन्मुक्तिः

अद्वैतवेदान्ते जीवन्मुक्तिः सम्भवति—जीवन्नेव मुक्तिः [1]। यः आत्मज्ञानं प्राप्नोति सः जीवतः एव मुक्तः भवति। तस्य प्रारब्धकर्म शेषं भवति यत् देहपातेन समाप्तं भवति। सञ्चितकर्म ज्ञानाग्निना दग्धं भवति। आगामिकर्म तस्मै न बध्नाति यतः सः कर्तृत्वं न मन्यते। केवलं प्रारब्धकर्म शेषं यस्य फलं देहधारणं भवति [1]।

जीवन्मुक्तः समः शान्तः आनन्दी च भवति। तस्य सर्वासु अवस्थासु ब्रह्मानुभूतिः वर्तते। सुखदुःखादौ तस्य समत्वम् अस्ति। सः सर्वत्र ब्रह्मैव पश्यति। तस्य हृदये द्वेषः, रागः, भयम्, शोकः च न विद्यन्ते। सः लोके तिष्ठति, परन्तु लोकात् उदासीनः। सः कर्माणि करोति, परन्तु कर्मफलेषु आसक्तः न भवति [24]।

जीवन्मुक्तस्य लक्षणानि—स्थितप्रज्ञता, समत्वम्, निःस्पृहता, निर्द्वन्द्वत्वम्, सर्वत्र ब्रह्मदर्शनम् च। सः कर्माणि करोति, परन्तु कर्तृत्वभावं न धारयति। सः जीवति, परन्तु संसारबन्धनैः न बध्यते। भगवद्गीतायां स्थितप्रज्ञस्य लक्षणानि विस्तरेण वर्णितानि [10]। देहपातानन्तरं सः विदेहमुक्तिं प्राप्नोति—ब्रह्मणि सम्पूर्णं लयम्। तदा न पुनरावृत्तिः भवति [1]।

7. तुलनात्मकं विश्लेषणम्

7.1. अद्वैतं विशिष्टाद्वैतं च

रामानुजाचार्येण प्रतिपादितं विशिष्टाद्वैतं अद्वैतात् भिन्नम् [16]। विशिष्टाद्वैते ब्रह्म सगुणम्, जगत् सत्यम्, जीवाः अणवः च नित्याः। ब्रह्म जगतः जीवानां च शरीरी, ते तस्य शरीरम्। रामानुजः शरीरशरीरिभावसम्बन्धेन ब्रह्मजीवजगतः एकत्वं प्रतिपादयति। यथा देहः आत्मनः शरीरम्, तथैव जीवाः जगत् च ब्रह्मणः शरीरम् [16]।

अद्वैते ब्रह्म निर्गुणम्, जगन्मिथ्या, जीवः ब्रह्मैव। विशिष्टाद्वैते भेदः वास्तविकः, अद्वैते तु मायाकृतः। विशिष्टाद्वैते जीवानां नित्यभेदः अस्ति, परन्तु ते ब्रह्मात् पृथक् न सन्ति। ते ब्रह्मस्य अंशाः, विशेषणानि वा सन्ति। अद्वैते जीवब्रह्मयोः पारमार्थिकः अभेदः, विशिष्टाद्वैते तु अपृथक्सिद्धिः। अपृथक्सिद्धिः अर्थात् पृथक् सिद्धिः न अस्ति, परन्तु भेदः अस्ति [16]।

विशिष्टाद्वैते भक्तिः मोक्षसाधनम्, अद्वैते ज्ञानम्। रामानुजः अद्वैतस्य मायावादं निन्दति, जगतः मिथ्यात्वं न स्वीकरोति। सः वदति—जगतः वास्तविकता वेदप्रमाणसिद्धा, प्रत्यक्षसिद्धा च। यदि जगत् मिथ्या, तर्हि वेदोपदेशः अपि मिथ्या स्यात्। परन्तु अद्वैतिनः प्रत्युत्तरं यत्—जगतः व्यावहारिकसत्ता स्वीकृता, परमार्थसत्ता तु नास्ति। वेदः व्यावहारिकस्तरे प्रमाणम्, परमार्थस्तरे तु ब्रह्मैव विद्यते यत्र न वेदः न वेदान्तः [१९,१६]।

7.2. अद्वैतं द्वैतं च

मध्वाचार्येण प्रतिपादितं द्वैतदर्शनं अद्वैतस्य विरोधि [15]। द्वैते ब्रह्म, जीवाः, जगत् च सर्वे वास्तविकाः नित्याः च पृथक्ताः। भगवान् विष्णुः परमतत्त्वम्, जीवाः तस्य दासाः। जीवाः ईश्वरात् नित्यं भिन्नाः, परस्परं भिन्नाः, जडजगतः भिन्नाः च। द्वैते पञ्चविधाः भेदाः—जीवेश्वरभेदः, जीवजीवभेदः, जीवजडभेदः, जडजडभेदः, जडेश्वरभेदः च—सर्वे नित्याः [15]।

अद्वैतं द्वैतं च परस्परं विरुद्धौ। अद्वैते अभेदः, द्वैते भेदः। अद्वैते ब्रह्मैक्यम्, द्वैते ईश्वरजीवभेदः। अद्वैते मायावादः, द्वैते तस्य खण्डनम्। मध्वाचार्यः वदति—भेदः वास्तविकः, प्रत्यक्षसिद्धः, अनुमानसिद्धः, शास्त्रसिद्धः च। अभेदवादः तर्कविरुद्धः, अनुभवविरुद्धः च। अद्वैते मोक्षः आत्मसाक्षात्कारः, द्वैते मोक्षः भगवत्प्रसादः भक्त्या प्राप्यः। मुक्तजीवः ईश्वरस्य समीपे नित्यं कैङ्कर्यं करोति [15]।

7.3. त्रिविधवेदान्तदर्शनानां तुलनात्मकं विश्लेषणम्

विषयः	अद्वैतम्	विशिष्टाद्वैतम्	द्वैतम्
प्रतिपादकः	आदि शङ्कराचार्यः	रामानुजाचार्यः	मध्वाचार्यः
ब्रह्मस्वरूपम्	निर्गुणम्, निराकारम्	सगुणम्, साकारम्	सगुणम्, विष्णुः
जगत्स्वरूपम्	मिथ्या, मायाकृतम्	सत्यम्, ब्रह्मशरीरम्	सत्यम्, नित्यम्
जीवस्वरूपम्	ब्रह्मैव, अभेदः	चित्, ब्रह्मांशः	अणुः, नित्यभेदः
मोक्षसाधनम्	ज्ञानमार्गः	भक्तियोगः, प्रपत्तिः	भक्तिः, भगवत्प्रसादः
मोक्षस्वरूपम्	ब्रह्मैक्यम्, कैवल्यम्	नित्यकैङ्कर्यम्	विष्णुलोकप्राप्तिः
भेदस्य स्थितिः	मायाकृतः, मिथ्या	वास्तविकः, अपृथक्सिद्धिः	पञ्चविधः, नित्यः

8. समीक्षात्मकं मूल्याङ्कनम् (Critical Evaluation)

8.1. अद्वैतस्य सबलपक्षाः

अद्वैतवेदान्तस्य प्रमुखः सबलपक्षः तस्य तार्किकी संगतिः अस्ति [१७,१८]। यदि एकं तत्त्वं स्वीक्रियते, तदा बहूनां तत्त्वानां कारणं, तेषां सम्बन्धः, तेषां व्यवस्था इत्यादीनां जटिलानां प्रश्नानां निवारणं भवति। अद्वैतं सरलं सुसंगतं च दर्शनं प्रस्तौति। एकस्य सिद्धान्तेन सर्वं व्याख्यायते—ब्रह्मणः सत्तया सर्वमिदं व्याख्येयम्। द्वैतदर्शने द्वयोः तत्त्वयोः सम्बन्धः कथं स्यात् इति प्रश्नः उत्पद्यते। विशिष्टाद्वैते अपि शरीरशरीरिभावः व्याख्येयः। परन्तु अद्वैते एकस्य ब्रह्मणः सत्तया सर्वं समाधीयते [18]।

द्वितीयः सबलपक्षः—अद्वैतं उपनिषत्सु निहितानां महावाक्यानां सीधं व्याख्यानं प्रस्तौति [२,६,८]। 'तत्त्वमसि', 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादीनि वाक्यानि स्पष्टतया जीवब्रह्मैक्यं घोषयन्ति। अद्वैतं तेषां शब्दार्थं स्वीकरोति, न तु लाक्षणिकं अर्थं रचयति। विशिष्टाद्वैते द्वैते च एतानि वाक्यानि लक्षणया व्याख्यायन्ते। परन्तु लक्षणा बलात् आरोपिता प्रतीयते। अद्वैतं मुख्यार्थं एव स्वीकरोति यः सरलः स्वाभाविकः च [22]।

तृतीयः सबलपक्षः—अद्वैतं आध्यात्मिकानुभवस्य उच्चतमस्तरस्य व्याख्यानं प्रस्तौति [22]। ध्यानसमाधिषु अनुभूयमानं सर्वैक्यं, द्वैतस्य विलयः, शुद्धचैतन्यानुभवः च अद्वैतसिद्धान्तेन सम्यक् व्याख्यायते। योगिनः ध्यानावस्थायां 'अहं ब्रह्मास्मि' इति अनुभवं प्राप्नुवन्ति। एतद् अनुभवं अद्वैतं प्रतिपादयति। द्वैतदर्शने एतद् अनुभवं भ्रमः इति उच्यते। परन्तु अनुभवस्य प्राधान्यं स्वीकर्तव्यम् [24]।

चतुर्थः सबलपक्षः—अद्वैतं मानवस्य दुःखनिवारणस्य उपायं प्रस्तौति। संसारदुःखस्य मूलकारणं अज्ञानम् इति अद्वैतं घोषयति। अज्ञाननिवारणेन दुःखनिवारणं भवति। अन्येषु दर्शनेषु कर्म, भक्तिः इत्यादीनि साधनानि प्रतिपाद्यन्ते। परन्तु ते साधनानि अन्ततः ज्ञानमेव प्रदास्यन्ति इति अद्वैतं वदति। अतः ज्ञानमार्गः प्रत्यक्षः सरलः च [1]।

8.2. विरोधिनां आक्षेपाः

अद्वैतस्य विरुद्धं प्रमुखः आक्षेपः—जगतः मिथ्यात्वं प्रत्यक्षविरुद्धम् इति [१५,१६]। यत् किं प्रत्यक्षेण दृश्यते तत् मिथ्येति कथं वक्तुं शक्यते? जगत् सत्यं प्रतीयते। तस्य व्यवहारः सम्भवति। अतः तत् सत्यं स्यात्। अद्वैतिनः उत्तरं—व्यावहारिकसत्यता स्वीकृता, केवलं पारमार्थिकसत्यता निषिध्यते। रज्जुसर्पदृष्टान्तः एतत् स्पष्टीकरोति। सर्पः व्यवहारे सत्यः यावत् रज्जुज्ञानं न भवति। तथैव जगत् व्यवहारे सत्यं यावत् ब्रह्मज्ञानं न भवति [21]।

द्वितीयः आक्षेपः—माया अनिर्वचनीया चेत्, तदा तस्याः स्थितिः एव संशयास्पदा [5]। यत् अनिर्वचनीयम् तत् कथं तत्त्वरूपेण स्वीकर्तुं शक्यते? अद्वैतिनः उत्तरं—माया तर्केण न ग्राह्या, किन्तु अनुभवसिद्धा। यथा स्वप्नस्य तत्त्वं तर्केण न व्याख्येयम्, तथैव मायायाः। स्वप्नः अनुभूयते, परन्तु तस्य स्थितिः अनिर्वचनीया। तथैव माया। अनुभवः तर्कात् प्रबलतरः [1]।

तृतीयः आक्षेपः—जीवब्रह्मैक्यं स्वीकृते कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च कथं व्याख्येयम् [1]। यदि जीवः ब्रह्मैव, तर्हि कर्तृत्वं, दुःखं, बन्धनं च कथं सम्भवति? अद्वैतिनः उत्तरं—उपाधिभेदात् जीवः कर्ता भोक्ता च प्रतीयते। परमार्थतः ब्रह्म न कर्ता न भोक्ता। यथा आकाशः घटेन उपहितः घटाकाश इति उच्यते, तथैव ब्रह्म उपाधिना उपहितं जीवः इति उच्यते। एतत् व्याख्यानं सन्तोषप्रदं न वेति विवादः अस्ति, परन्तु अद्वैतिनां मते एतद् एव समाधानम् [18]।

चतुर्थः आक्षेपः—यदि सर्वं ब्रह्मैव, तर्हि नीतिः, धर्मः, पुण्यपापभेदः च व्यर्थाः स्युः। अद्वैतिनः उत्तरं—व्यावहारिकस्तरे नीतिः, धर्मः च आवश्यकौ। पारमार्थिकस्तरे तु न पुण्यं न पापम्। यावत् अज्ञानं विद्यते, तावत् नीतिपालनं कर्तव्यम्। ज्ञानप्राप्त्यर्थं नैतिकजीवनं साधनम्। ज्ञानप्राप्तौ सर्वं ब्रह्ममयं दृश्यते [10]।

8.3. आधुनिकदृष्टिः

आधुनिकविद्वांसः अद्वैतवेदान्तस्य विविधान् पक्षान् विचारयन्ति [१७,१८,२३]। केचित् विद्वांसः अद्वैतं आदर्शवादी दर्शनं मन्यन्ते यत् जगतः वास्तविकतां निषेधति। अन्ये वदन्ति—अद्वैतं यथार्थवादी दर्शनम्, यत् परमार्थसत्यं प्रकाशयति। वस्तुतः अद्वैतं न शुद्धं आदर्शवादम्, न च शुद्धं यथार्थवादम्। तत् द्वयोः समन्वयः अस्ति—व्यावहारिकस्तरे यथार्थवादः, पारमार्थिकस्तरे आदर्शवादः [18]। आधुनिकभौतिकशास्त्रेण सह अद्वैतस्य साम्यानि दृश्यन्ते। क्वाण्टमभौतिकशास्त्रे सर्वस्य एकत्वम्, अवलोकनेन सृष्टिः, चेतनाया महत्त्वं च अद्वैतसिद्धान्तैः सादृश्यं दर्शयन्ति। आधुनिकभौतिकशास्त्रं वदति—पर्यवेक्षकः पर्यवेक्षितं च पृथक् न स्तः। अद्वैतं वदति—द्रष्टा दृश्यं च एकम् एव ब्रह्म। परन्तु विज्ञानदर्शनयोः साम्यं केवलं सतही, न तु गहनम् इति सावधानं भवितव्यम् [24]।

पाश्चात्यदर्शने अद्वैतस्य प्रभावः वर्धते। शोपेनहावरः, हेगेलः इत्यादयः दार्शनिकाः अद्वैतचिन्तनेन प्रभाविताः। आधुनिकयुगे मनोविज्ञाने, चेतनाविज्ञाने च अद्वैतसिद्धान्तानां उपयोगः क्रियते। चेतनास्तरानां अध्ययने अद्वैतं महत्त्वपूर्णं योगदानं प्रदास्यति [25]।

9. निष्कर्षः एवं निहितार्थाः (Conclusion and Implications)

9.1 सारांशः

अयं शोधप्रबन्धः अद्वैतवेदान्तदर्शनस्य प्रमुखसिद्धान्तानां विस्तृतं विवेचनं प्रस्तुतवान्। आदिशङ्कराचार्येण प्रतिपादितं ब्रह्मैकत्वसिद्धान्तं केन्द्रीकृत्य, ब्रह्मस्वरूपस्य, मायावादस्य, जीवब्रह्मैक्यस्य, मोक्षमार्गस्य च गहनं परीक्षणं कृतम्। उपनिषत्सु निहितानां मूलसिद्धान्तानां, शङ्करभाष्यस्य, परवर्तिनां आचार्याणां च योगदानानि समीक्ष्य अद्वैतदर्शनस्य सम्पूर्णं चित्रं प्रस्तुतम्। द्विविधसत्यवादः, मायासिद्धान्तः, जीवब्रह्मैक्यं, ज्ञानमार्गः च सुव्यवस्थितरूपेण प्रस्तुताः।

अद्वैतदर्शनं केवलं दार्शनिकसिद्धान्तं न अस्ति, अपितु सम्पूर्णं जीवनदर्शनम् अस्ति। तस्मिन् तत्त्वमीमांसा, ज्ञानमीमांसा, नीतिशास्त्रं च समाहितानि सन्ति। अद्वैतं प्रश्नं प्रस्तौति—वयं के स्मः? जगत् किम्? जीवनस्य उद्देश्यं किम्? एतान् प्रश्नान् सरलेन सुसंगतेन च रीत्या उत्तरीकरोति।

9.2 दार्शनिकं योगदानम्

अद्वैतवेदान्तस्य भारतीयदर्शनपरम्परायां योगदानं अतीव महत्त्वपूर्णम्। प्रथमतः, अद्वैतं सुसंगतं तत्त्वमीमांसीयं प्रणालीं प्रस्तौति यत् एकेन सिद्धान्तेन सर्वं व्याचष्टे। द्वितीयतः, अद्वैतं उपनिषत्सु विकीर्णानां सिद्धान्तानां संगतं व्याख्यानं प्रदास्यति। तृतीयतः, अद्वैतं आध्यात्मिकसाधनायाः स्पष्टं मार्गं प्रदर्शयति। चतुर्थतः, अद्वैतं मानवजीवनस्य उच्चतमं लक्ष्यं—ब्रह्मसाक्षात्कारं—प्रतिपादयति [18]। अद्वैतस्य प्रभावः केवलं भारते एव नास्ति, अपितु विश्वव्यापी। पाश्चात्यदेशेषु अद्वैतदर्शनस्य अध्ययनं, तस्य सिद्धान्तानां व्याख्यानं च विस्तृतं भवति। स्वामिविवेकानन्दादीनां प्रयत्नैः अद्वैतदर्शनं विश्वस्तरे ज्ञातं सम्मानितं च अभवत्। आधुनिकयुगे विश्वस्य दार्शनिकाः अद्वैतचिन्तनेन प्रभाविताः। अद्वैतं सार्वभौमदर्शनरूपेण स्वीक्रियते [24]।

अद्वैतदर्शनं भारतीयसंस्कृतेः आधारस्तम्भः अस्ति। तस्य सिद्धान्ताः कला-साहित्य-संगीत-नृत्यादिषु प्रतिफलिताः। भारतीयानां जीवनदृष्टिः अद्वैतचिन्तनेन आकारिता। सर्वे एकाः इति भावना, वसुधैव कुटुम्बकम् इति सूक्तिः, सर्वेषु प्राणिषु दिव्यत्वदर्शनम् च अद्वैतचिन्तनस्य फलानि सन्ति। एतत् दर्शनं केवलं पुस्तकगतं नास्ति, अपितु जीवनगतम् अस्ति [24]।

9.3. उपसंहारः

अद्वैतवेदान्तदर्शनं भारतीयदार्शनिकपरम्परायाः उत्कृष्टतमं योगदानम् अस्ति। आदिशङ्कराचार्यस्य प्रतिभा, तस्य भाष्याणां गहनता, तस्य तार्किकी कौशलं च अद्वितीयम्। अद्वैतसिद्धान्तः यत् ब्रह्मैकत्वं, जगन्निथ्यात्वं, जीवब्रह्मैक्यं च घोषयति, सः सरलः अपि गहनः च अस्ति। तस्य आध्यात्मिकानुभवेषु आधारः, श्रुतिप्रमाणेषु समर्थनम्, तार्किकसंगतिः च तस्य सबलतां प्रदर्शयन्ति।

विरोधिनां आक्षेपाः सन्ति, परन्तु अद्वैतं तेषां सन्तोषप्रदं उत्तरं प्रदास्यति। जगतः व्यावहारिकसत्यता स्वीक्रियते, केवलं पारमार्थिकसत्यता निषिध्यते। मायायाः अनिर्वचनीयतां स्वीकृत्य तस्याः अनुभवसिद्धत्वं प्रतिपादयति। उपाधिभेदेन कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः व्याख्यानं प्रस्तौति। एवं अद्वैतं बुद्धिसंगतं आध्यात्मिकानुभवसिद्धं च दर्शनं प्रस्तौति।

अद्वैतवेदान्तस्य महान् सन्देशः अयम्—सर्वेषु प्राणिषु एकमेव चैतन्यं विभाति। अस्माकं वास्तविकं स्वरूपं शुद्धं बुद्धं मुक्तं च ब्रह्मैव अस्ति। अज्ञानेन आवृताः वयं स्वस्य वास्तविकं स्वरूपं न जानीमः। आत्मज्ञानेन एव अस्माकं मुक्तिः, शान्तिः, पूर्णत्वं च सम्भवति। अयं शाश्वतः सन्देशः सर्वेषां कालेषु सर्वेषु देशेषु प्रासङ्गिकः अस्ति। अद्वैतवेदान्तस्य अध्ययनं केवलं बौद्धिकं व्यायामं न अस्ति, अपितु आत्मसाक्षात्कारस्य यात्रा अस्ति।

आधुनिकयुगे यत्र भौतिकवादः, व्यष्टिवादः, संघर्षः च प्रबलाः, तत्र अद्वैतस्य एकत्वसन्देशः, सामञ्जस्यस्य भावना, आत्मज्ञानस्य महत्त्वं च अत्यन्तं प्रासङ्गिकम्। अद्वैतं वदति—संघर्षस्य स्थाने सहकारः, पृथक्त्वस्य स्थाने एकत्वम्, बाह्यसुखस्य स्थाने आन्तरिकआनन्दः इति। एतत् दर्शनं मानवजातये मार्गदर्शनं प्रदास्यति। अद्वैतवेदान्तं न केवलं भारतस्य, अपितु सम्पूर्णस्य विश्वस्य धरोहरम् अस्ति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

मूलग्रन्थाः

1. आदि शङ्कराचार्य. ब्रह्मसूत्रभाष्यम्. संपा. वासुदेव शास्त्री अभ्यङ्कर. पुणे: आनन्दाश्रम संस्कृत ग्रन्थावली, १९१२.
2. बृहदारण्यकोपनिषद्. शाङ्करभाष्यसहिता. संपा. वासुदेव शर्मा. वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन, २०००.
3. आदि शङ्कराचार्य. उपदेशसाहस्री. संपा. जगदीश शास्त्री. दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास, १९९४.
4. आदि शङ्कराचार्य. विवेकचूडामणिः. संपा. स्वामी माधवानन्द. कलकत्ता: अद्वैताश्रमः, १९५२.
5. आदि शङ्कराचार्य. अपरोक्षानुभूतिः. संपा. स्वामी विमुक्तानन्द. कलकत्ता: अद्वैताश्रमः, १९३८.
6. छान्दोग्योपनिषद्. शाङ्करभाष्यसहिता. संपा. वासुदेव शर्मा. वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन, १९९८.
7. तैत्तिरीयोपनिषद्. शाङ्करभाष्यसहिता. संपा. वासुदेव शर्मा. वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन, १९९७.
8. माण्डूक्योपनिषद्. गौडपादकारिकासहिता. शाङ्करभाष्यसहिता. संपा. वासुदेव शर्मा. वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन, १९९९.
9. बादरायण. ब्रह्मसूत्राणि. शाङ्करभाष्यसहितानि. संपा. वासुदेव शास्त्री अभ्यङ्कर. पुणे: आनन्दाश्रम संस्कृत ग्रन्थावली, १९१२.
10. भगवद्गीता. शाङ्करभाष्यसहिता. संपा. वासुदेव शर्मा. वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन, २००१.

टीकाग्रन्थाः

11. गौडपादाचार्य. माण्डूक्यकारिका. संपा. विद्यासागर शास्त्री. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरीज, १९६९.
12. पद्मपादाचार्य. पञ्चपादिका. संपा. सुब्रह्मण्य शास्त्री. मद्रास: केशिग्रामेश्वर मन्दिरम्, १९५८.
13. वाचस्पति मिश्र. भामती. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्ये टीका. संपा. राम शास्त्री तैलङ्ग. बम्बई: निर्णयसागर प्रेस, १९३८.
14. सुरेश्वराचार्य. नैष्कर्म्यसिद्धिः. संपा. जगदानन्द शास्त्री. इलाहाबाद: वोहरा ट्रस्ट, १९४२.
15. मण्डन मिश्र. ब्रह्मसिद्धिः. संपा. सञ्जुक्ता गुप्ता. दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास, १९६८.

आधुनिकग्रन्थाः

16. Chari, S.M. Srinivasa. Advaita and Viśiṣṭādvaita: A Study Based on Vedānta Deśika's Śatadūṣaṇī. Delhi: Motilal Banarsidass, 1994.
17. Dasgupta, Surendranath. A History of Indian Philosophy. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press, 1932.
18. Deutsch, Eliot. Advaita Vedānta: A Philosophical Reconstruction. Honolulu: University of Hawaii Press, 1969.
19. Hiriyanna, M. Outlines of Indian Philosophy. London: George Allen & Unwin Ltd., 1932.
20. Mayeda, Sengaku. A Thousand Teachings: The Upadeśasāhasrī of Śaṅkara. Albany: State University of New York Press, 1992.
21. Nakamura, Hajime. A History of Early Vedānta Philosophy. Translated by Trevor Leggett et al. Delhi: Motilal Banarsidass, 1983.
22. Olivelle, Patrick. The Early Upaniṣads: Annotated Text and Translation. New York: Oxford University Press, 1998.
23. Potter, Karl H. Advaita Vedānta up to Śaṅkara and His Pupils. Princeton: Princeton University Press, 1981.
24. Radhakrishnan, Sarvepalli. Indian Philosophy. Vol. 2. London: George Allen & Unwin Ltd., 1927.
25. Rambachan, Anantanand. The Limits of Scripture: Vivekananda's Reinterpretation of the Vedas. Honolulu: University of Hawaii Press, 1994.